

دوفصلنامه پژوهش زبان و ادبیات فارسی
دوره جدید، شماره چهارم، بهار و تابستان ۱۳۸۴، صص ۱۴۷-۱۶۱

نگاهی به اشعار طبی در ادب پارسی

علی قضاوی

عضو هیأت علمی گروه ایمونولوژی

دانشگاه علوم پزشکی اراک

E-mail: ghazaviali@yahoo.com

نیروه حسینی

کارشناس ارشد ادبیات فارسی

چکیده

شعرای پارسی نه تنها بر علوم ادبی که برخی از آنها در علوم مختلف زمان از قبیل فقه و کلام، عرفان و فلسفه، تاریخ و جغرافیا، طب و نجوم از علما و دانشمندان معاصر خود بوده و با به کارگیری علوم مزبور، به ویژه علم طب، به آثار خویش، روح و لطافتی خاص بخشیده‌اند. گروهی از این بزرگان نیز گرچه طیب نبوده‌اند، با طبیبان حاذق زمان خود مجالست داشته و یا اینکه از نحوه طبابت مرسوم در آن دوران با خیر بوده‌اند؛ به طوری که تأثیر ژرف این دانش در اشعار نغزشان به خوبی تجلی کرده است. در این مقاله رد پای طب نوین در اشعار شاعران بزرگی چون فردوسی، مولوی، خاقانی، منوچهری و نظامی گنجوی بررسی شده و با یافته‌های دانش پزشکی نوین مقایسه گردیده است.

واژگان کلیدی: شعر فارسی، دانش پزشکی

مقدمه

طب یونانی در نیمه اول قرن هشتم (۷۵۰ م.) به کشورهای اسلامی وارد شد و توسعه یافت. پس از آن دانشمندان و پزشکان اسلامی با ترجمه متون و کتب پزشکی از یونانی، سریانی، مصری، ایرانی، هندی و غیره به زبان عربی و همچنین تألیفات خود در زمینه پزشکی، طب اسلامی را پایه گذاری نموده و باعث احیا و شکوفایی پزشکی اروپا در قرون وسطی شدند. دوران تولد طب اسلامی و سپس انتقال آن به اروپا از طریق ترجمه کتب پزشکی به زبان لاتین (سال‌های ۹۰۰-۷۵۰ م.) را عصر طلایی طب اسلامی می‌نامند. در این دوران مشعل علوم به ویژه علم پزشکی در دست مسلمانان بوده است.

نفوذ طب اسلامی در مغرب زمین به حدی بود که این قاعده در کشورهای غربی رواج یافت هر که می‌خواهد طبیب خوبی باشد باید یک ابن سینا^۱ خوب باشد؛ به طوری که کتاب قانون ابن سینا تا اواخر قرن ۱۷ م. از متون مهم تدریس طب در دانشگاه‌های اروپا بود.

در دوران طلایی طب اسلامی، نه تنها شعرای پارسی زبان از قافله دانش پزشکی عقب نمانده که برخی طلیعه‌دار آن بودند. این اندیشمندان، طب اسلامی را با کلام خود مزین کرده و در قالب اشعاری نغز و قابل فهم برای عموم مردم منتشر نمودند. ابیات زیر نشان‌دهنده اهمیت است که شعرای پارسی برای علم طب قائل بوده‌اند.

پزشکی و درمان هر دردمند	در تندرستی و راه گزند
به دارو و درمان جهان گشت راست	که بیماری و درد کس را نکاست
(فردوسی)	
دردستانی کن و درمان دهی	تات رسانند به فرماندهی
تشریح نهاد خود در آموز	کان معرفت‌یست خاطر افروز
می‌باش طبیب عیسوی هاش	امانه طبیب آدمی کش
(نظامی)	

شرح و بحث

در این قسمت، بیماری‌ها و درمان‌های مختلفی را که در اشعار شعرای بزرگ پارسی آمده است، بررسی و با دانش امروزی مقایسه می‌کنیم. علاوه بر آن، شاخه‌ای از علوم را که امروزه این بیماری یا روش درمانی را دربر می‌گیرد، ذکر خواهیم کرد.

زکام بهاره (ایمونولوژی و آلرژی)

هر کجا این بهار و دی باشد
بوی گل بی‌زکام کی باشد
(حدیقه سنایی)

سپیده دم که خط نور بر ظلام کشند
براق خسرو سیاره در لگام کشند
همی بر آید خورشید از ممالک شرق
چو خنجری که به تدریجش از نیام کشند
برای ملک روا باشد از جهاد کنی
بروی گل سزدار مالش زکام کشند
(شاه بورجا)

زکریای رازی طبیب، فیلسوف و دانشمند بزرگ ایرانی (۸۶۵-۹۲۵ م.) اولین کسی بود که در باره زکام بهاره یا آلرژی بهاره و یا تب یونجه^۲ رساله نوشته است. رساله رازی شمیمه نام دارد و در باره علت زکام ابوزید بلخی در فصل بهار در موقع بوییدن گل سرخ نوشته شده است. سید اسماعیل جرجانی (ف ۱۱۴۰ م.) مؤلف کتاب ذخیره خوارزمشاهی و بنیان‌گذار طب فارسی نیز در این کتاب دقیقاً راجع به آلرژی‌های فصلی مطالبی نوشته است که با علم ایمولوژی امروزی منطبق است. بهاء‌الدوله نور بخش رازی نیز گفتاری نغز و اندیشه‌های ژرف درباره آلرژی‌های ناشی از گرده گیاهان دارد.

اروپائیان قرن‌ها بعد این موضوع را کشف کردند. به طوری که جی‌بوستوک (۱۸۴۶-۱۷۷۳ م.) برای اولین بار با مطالعات خود در این زمینه، اصطلاح Hayfever را برای زکام بهاره به کار برد.

واکسیناسیون و سروتراپی (ایمونولوژی و آلرژی)

افعی ار چه سر همه پر زهر گشت
خوردن افعی همه تریاک شد
(خاقانی)

عقرب ندانم اما دارد مثال ارقم
در دیده چون گوزنان تریاق روح پرور
(خاقانی)

من آن گنج و آن اژدها پیکرم
که زهر است و پازهر در ساغرم
(حدیقه سنایی)

گر چه کژدم ز نیش بگزاید
دارویی را همت بکار آید
(حدیقه سنایی)

راحت کژدم زده کشته کژدم بود
می زده را هم به می دارو و مرهم بود
(منوچهری)

بسا زهر کو در تن آرد شکست
به زهری دگر بایش باز بست
(شرفنامه نظامی)

در زمینه ایمنی شناسی باید گفت در حقیقت طبای مسلمان ایرانی پایه گذار این دانش والا هستند. در ایران قدیم استفاده از شبه واکسن ها رواج داشته است. چنان که مهرداد ششم (۶۳ ق.م.) پادشاه ایرانی هر روز مقداری از زهر آرسنیک را مصرف می نمود تا در مقابل این سم مقاوم شود و دیگران نتوانند او را مسموم کنند. در آن دوران نیش عقرب (کژدم) را با روغن آن، درمان می کردند.

زکریای رازی اولین کسی که سروتراپی (سرم درمانی) را در کتاب، «مفیدالخاص» بیان نموده و روش تهیه پادزهر (آنتی توکسین) را در حیوان در تصویری بسیار گویا نشان داده است. قرن ها بعد، امیل فون بهرینگ^۳ (۱۸۵۴-۱۹۱۷ م.) آلمانی اولین آنتی توکسین یا پادزهر را علیه سم دیفتری و کزاز کشف نمود.

ایرانیان نزدیک به هزار سال قبل از میلاد مسیح از مایع و پوسته زخم های افرادی که از آبله بهبود یافته بودند، برای مصون سازی افراد سالم استفاده می کردند. قرن ها بعد؛ یعنی در سال ۱۷۹۸ میلادی، ادوارد جنر^۴ انگلیسی، زخم های آبله گاوی را به انسان تلقیح نمود و پایه گذار علم ایمونولوژی نوین گشت. وی این عمل را واکسیناسیون^۵ نامید که از کلمه ماده گاو در لاتین (Vacca) گرفته شده است.

سایکونورواند و کریمونولوژی (ایمونولوژی و آلرژی)

عالم وهم و خیال چشم بند	آن چنان که را ز جای خویش کند
صد هزاران کشتی با هول و سهم	تخته تخته گشته در دریای وهم
لیک سرخی بر رخى كان لامع ست	بهر آن آمد که جانش قانع است
که طمع لاغر کند، زرد و ذلیل	نیست او از علت ابدان علیل

(مثنوی معنوی)

سایکونورواند و کریمونولوژی^۶ روابط پیچیده سه جانبه بین سیستم اعصاب مرکزی، غدد درون ریز و سیستم ایمنی را با رفتارهای روانی مورد بررسی قرار می دهد. این شاخه از علوم بر تأثیرات عوامل زیستی - محیطی و اجتماعی - روانی در شروع و سیر هر بیماری تأکید دارد. از دیدگاه مولانا فکر غلط یا باطل در اشکال مختلف وهم، گمان، پندار و خیال اندیشی جلوه گری می کند. خیال از قوه عقل سرچشمه می گیرد، چون اصل تمام قوا، قوه عقل است. قوه خیال که کلمه فرانسوی آن را می توان با ایماژیناسیون^۷ معادل دانست، در واقع قوه فکری است که با بعضی از زیورها، چه سالم و یا ناسالم مخلوط شده باشد. به عبارت دیگر؛ قوه فکر شعاع مستقیم و خالص است، اما قوه خیال قوه ای است که با آلاینش های مخلوط و توأم شده باشد.

امروزه ثابت شده است بسیاری از بیماری ها و امراض به خاطر قوای روحی است که آن هم نتیجه ضعف قوه خیال می باشد. توهمات و توقعات بیجا با اثر بر سیستم عصبی مرکزی و به ویژه هیپوتالاموس، باعث بر هم زدن هموستاز بدن و ایجاد بیماری می شوند. این عوامل سطح سرمی کورتیزول را کاهش می دهند و در نتیجه فرد توانایی سازماندهی خود را برای واکنش مناسب و کافی از دست می دهد. از طرفی این عوامل سیستم ایمنی فرد را تضعیف نموده و در نتیجه میکروبها و عوامل بیماریزای مختلف تن او را جولانگاه تاخت و تاز خود قرار داده و او را بیمار می کنند. این سخن مولانا را که مشکلات روحی - روانی باعث بیماری جسمی می شوند، قرن ها بعد دانشمندان اروپایی اثبات کردند.

سزارین (زنان و زایمان)

داستان ولادت رستم زال

بسی بر نیامد برین روزگار	که آزاده سرو اندر آمد به بار
بهار دل افروز پژمرده شد	دلش را غم و رنج بسپرده شد
شکم گشت فربه و تن شد گران	شد آن ارغوانی رخس، زعفران...
جواب رودابه به مادر	
همانا زمان آمد ستم فراز	وزین بار بردن نیابم جواز
تو گویی به سنگستم آکنده پوست	و گر آهنست آنکه نیز اندروست
جواب سیمرخ پس از کمک گرفتن زال از او، به دنبال بی هوش شدن رودابه	
بیاور یکی خنجر آبگون	یکی مرد بینا دال پرفسون
نخستین به می ماه را مست کن	زدل بیم و اندیشه را پست کن
تو بنگر که بینا دل افسون کند	به صندوق تا شیر بیرون کند
بکافد تهیگاه سرو سهی	نباشد مر او را ز درد آگهی
وزو بچه شیر بیرون کشد	همه پهلوی ماه در خون کشد
وز آن پس بدوز آن کجا کرد چاک	زدل دور کن ترس تیمار و باک
گیاهی که گویمت با شیر و مشک	بکوب و بکن هر سه در سایه خشک
بسای و بر آلائی بر خستگیش	بینی همان روز پیوستگیش...
فرو ریخت سیندخت از مژه خون	که کودک ز پهلوی کی آید برون؟!
بیامد یکی موبدی چربدست	مر آن ماهرخ را به می کرد مست
بکافید بی رنج پهلوی ماه	بتابید مر بچه را سر ز راه
چنان بی گزندش برون آورید	که کس در جهان این شگفتی ندید
یکی بچه بد چون گوی شیرفش	به بالا بلند و به دیدار کش...
همان درز گاهش فرو دوختند	به دارو همه درد بسپوختند...

پدر چون به دیدار او کام کرد مر او را سبک، رستمش نام کرد

(فردوسی)

عمل سزارین به معنای خروج جنین از محل برش جدار شکم و دیواره رحم می‌باشد. یکی از مواردی که انجام عمل سزارین را ناگزیر می‌کند؛ بزرگی بیش از حد جنین است. برای انجام سزارین از بی‌هوشی موضعی یا عمومی و بعد از آن برای کاهش درد؛ از داروهای مخدر و مسکن استفاده می‌شود.

فردوسی در تولد رستم اشعاری نغز سروده که شایان تحسین و تمجید بسیار است. نسخه اصلی این داستان در شاهنامه فردوسی در موزه هنر متروپولیتان نیویورک نگهداری می‌شود. او تولد رستم را عادی نمی‌داند و بیرون آمدن رستم را از مجرای طبیعی و عادی زایمان ندانسته، بلکه از پهلوی رودابه می‌داند زیرا بچه بسیار بزرگ بوده است. وی درد حاصل از این جراحی را نیز برای زائو زیادتر از درد معمول زایمان توصیف می‌کند. آن گاه دوختن و مرهم نهادن و سایر اعمال پس از عمل جراحی را بیان می‌کند. در این ابیات، مصرع «بتابید مر بچه را سر ز راه اشاره به عمل^۸ دارد. برای بی‌هوشی رودابه نیز از شراب استفاده شده است؛ یعنی برای اولین بار در ادبیات فارسی به استعمال داروی بی‌هوشی اشاره شده است. این عمل را عمل قیصری و به زبان فرانسوی Operation sésarienne می‌گویند و آن منسوب به تولد ژول سزار^۹ قیصر روم است که می‌گویند با عمل جراحی متولد شده است. در زبان‌های آلمانی به آن Kaiser schnitt و انگلیسی Cesarean section می‌گویند. عدم اطلاع فردوسی از نحوه زائیده شدن ژول سزار و عدم اطلاع او از رشته پزشکی و در عین حال به کار بردن ظریف مراحل کار از جمله تشریح رودابه به عنوان زن آبستن، استمداد از جراح زبردست، مست کردن رودابه، عمل جراحی موفق، تاباندن سر بچه (Version) به طور مناسب، بیرون آوردن سر بچه بدون صدمه و آزار مادر و بخیه زدن محل جراحی (suturing)، همه و همه ما را بر آن می‌دارد تا در کشورمان این عمل را به نام رستمی، رستم‌زایی یا شکاف رستمی بنامیم. از طرفی دوران هخامنشی (۵۰۰ ق.م.) و یا قبل از آن که داستان رستم از آن زمان است، قبل از ژول سزار (۱۰۰ ق.م.) بوده و در نتیجه به کارگیری معادل فارسی آن باز هم ضروری تر می‌شود. (۹، ۱۷، ۲۷)

و یار (زنان و زایمان - هماتولوژی)

چون مزاج آدمی گل خوار شد زرد و بدرنگ و سقیم و خوار شد

(مثنوی مولوی)

ز آن همی گل خورد چو آبستن شوی دارد ز شاه و خواجه چون زن

(حدیقه سنایی)

هنگامی که مصرف آهن بدن بیش از دریافت آن باشد و ذخایر بدن به اتمام برسد، فرد دچار کم خونی فقر آهن می‌شود. کم خونی فقر آهن شایع‌ترین شکل آنمی در زنان حامله است که به علت بارداری‌هایی که در فواصل کم صورت می‌گیرد، به صورت خونریزی غیر طبیعی یا سوء تغذیه ظاهر می‌شود. یکی از نشانه‌های بالینی کم خونی فقر آهن، و یار^{۱۰} است که با اشتیاق به خوردن مواد غیر معمول مثل خاک، این حالت اشتها یا رفتار اجباری ناشی از فقدان یک عنصر طبیعی بدن بروز می‌کند. این مبتلایان پدیده دچار خاک خوری^{۱۱} می‌شوند که بنوبه خود بیماری را مشکل‌تر می‌کند.

انعکاس شرطی (نوروفیزیولوژی - روان‌شناسی)

اشتری بد کو بدی حمال کوس	بُختی بد پیش رو همچون خروس
بانگ کوس و طبل بر وی روز و شب	می‌زدی اندر رجوع و در طلب
اندر آن مزرع در آمد آن شتر	کودک آن طبلك بزد در حفظ بر
عاقلی گفتش: مزین طبلك که او	پخته‌ت طبل است، با آتش است خو

(مثنوی مولوی)

انعکاس شرطی^{۱۲} را در سال ۱۹۲۹ میلادی ایوان پتروویچ پاولف روسی کشف کرد. رفلکس شرطی پاسخ رفلکس محرکی است که قبلاً پاسخ کمی یا هیچ پاسخی تولید نمی‌کرده، ولی با همراه کردن مکرر آن با تحریکی دیگر که به طور طبیعی می‌تواند آن جواب را ایجاد کند، خاصیت ایجاد پاسخ را پیدا می‌کند. در مطالعات کلاسیک پاولف، ترشح بزاق که به طور طبیعی با گذاشتن گوشت در دهان سگ به وجود می‌آمد، تحت بررسی قرار گرفت. قبل از گذاشتن گوشت در دهان سگ یک زنگ به صدا در می‌آمد و

این کار چندین مرتبه تکرار شد تا اینکه براق حیوان با به صدا در آمدن زنگک ترشح شد در حالی که گوشتی در دهان حیوان نبود. گوشتی که در این مطالعه در دهان حیوان گذاشته می شد، محرک غیرشرطی است، یعنی محرکی که به طور طبیعی یک پاسخ ذاتی خاص به وجود می آورد.

محرک شرطی همان به صدا در آوردن زنگک بود. کارهای پاولف روش های درمان شناختی - رفتاری^{۱۳} را در روان شناسی پایه ریزی کرد.

در اشعار مولانا نیز، صدای طبل بزرگ محرک شرطی شتر بود؛ به طوری که به محرک ضعیف تر (صدای طبل کوچک) پاسخ نمی داد. این اشعار حاکی از کشف پدیده انعکاس شرطی توسط اندیشمندان ایرانی چندین قرن قبل از پاولف روسی است.

فراموشی دوران پیری یا آلزایمر (نوروفیزیولوژی)

ز پیری دگرگون شود رای مغز فراموشکاری دراید به مغز

(شرفنامه نظامی)

آلزایمر یا نقصان پیشرونده حافظه و کارهای شناختی، مهمترین بیماری دژنراتیو و شایع ترین علت دمانس در افراد مسن است. خصوصیات بالینی و پاتولوژیک این بیماری را در سال ۱۹۰۷ آلویس آلزایمر^{۱۴} تشریح کرد. ۱۰ تا ۱۵ درصد جمعیت در سنین بالاتر از ۶۵ سالگی به دمانس پیری^{۱۵} مبتلا می شوند. آلزایمر نتیجه تخریب نورن های کولینرژیک در قسمت بازال مغز قدامی است.

آبله (بیماریهای عفونی)

احمدک را که رخ نمونه بود آبله بر دمد چگونه بود

(هفت پیکر نظامی)

زکریای رازی دانشمند بزرگ ایرانی در سال ۹۱۰ میلادی بیماری آبله را برای اولین بار به طور دقیق توصیف کرد. ژیلبرت در قرن ۱۳ میلادی مسأله مسری بودن بیماری را مطرح نمود که در قرن ۱۷ سیدنهام آن را تأیید کرد. ویروس آبله در مرحله مقدماتی بیماری وارد جریان خون شده و از طریق عروق خونی به پوست و زیر مخاط می رسد و به سلول های اپیدرم و

ابی تلپال حمله می کند و ضایعات جلدی را به وجود می آورد. در این حالت پوست فرد دچار بثورات جلدی مثل پوستول و لکه های پورپورا واریو لوزا می شود. ویروس آبله همچنین می تواند از سد جفتی در زنان حامله مبتلا عبور کرده و نوزاد با راش پوستی در هر مرحله ای متولد شود.

هاری (بیماریهای عفونی)

سگ دیوانه را بکش به عذاب
هر که را او گزید هم بر جای

(حدیقه سنایی)

چو عنوان گاه عالم تاب را دید
تو گفستی سگ گزیده آب را دید

(خسرو و شیرین نظامی)

ویروس هاری (Rabies) معمولاً از طریق آلوده شدن زخم به بزاق حیوان هار به انسان منتقل می شود. زینک آلوده بودن بزاق را سال ۱۹۰۴ میلادی مشاهده کرد. لویی پاستور در سال ۱۸۸۱ اولین گزارش خود را در مورد هاری منتشر نمود. هاری بین گوشتخواران اهلی به خصوص سگ ها شایع است. ویروس هاری نوروتروپ است و هنگامی که به سیستم عصبی مرکزی حمله کند، تقریباً همیشه موجب مرگ میزبان می شود. ویروس قادر به ادامه حیات در بدن میزبان بی جان نیست و بنابر این حیوان مرده منبع پخش عفونت نمی باشد. اغلب اوقات قبل از مرگ حیوان آلوده برخی از ویروس ها از طریق مغز و اعصاب محیطی خود را به غدد بزاقی می رسانند و در اثر گاز گرفتن، بیماری را به انسان منتقل کرده و باعث بقای ویروس می گردد. سگ آلوده دچار افسردگی و تحریک پذیر شده و اغلب قادر به پارس کردن نیست و لذا بدون اطلاع به افراد حمله می کند.

بیماری را که سگ هار گزیده است، پس از گذراندن مرحله مقدماتی بیماری وارد مرحله تحریکی شده و دچار هیدروفوبی یا ترس از آب می شود. یکی از مهم ترین اقدامات برای کنترل بیماری هاری، ریشه کنی هاری در سگ های ولگرد است. شناسایی اپیدمیولوژیک منطقه از نظر هاری و معدوم ساختن حیوانات وحشی از جمله اقدامات ضروری

است. در کشورهایی که هاری سگ‌ها در آنها شیوع دارد، حیوانات ولگرد بایستی از بین برده شوند. تیر ماه سال ۱۳۶۳ در ایران بیش از سیصد هزار سگ ولگرد را ستاد مبارزه با هاری شهرداری تهران، ژاندارمری مرکز و چند سازمان دیگر، از بین بردند.

تب خال (بیماری عفونی)

تب لرزه شکست پیکرش را   تبخال گزید شکرش را

(لیلی و مجنون نظامی)

عامل ایجاد تب خال، ویروس هرپس سیمپلکس تیپ ۱ (Herpes simplex viruse ۱) است. این ویروس باعث ایجاد تب خال در اطراف دهان در زمان بروز تب می‌شود. تحقیقات دربارهٔ این ویروس و افتراق آن از بیماری‌های دیگر در قرن نوزدهم صورت گرفت. HSV-1 باعث نکروز سلول آلوده و ایجاد نشانه‌های آماسی موضعی می‌شود. حالات بالینی که با افزایش موضعی یا عمومی در مقدار پروستاگلاندین‌ها همراه است، مثل تب، اغلب با فعالیت مجدد ویروس همراه می‌گردد. ویروس با این تحریک از حالات نهفته در آمده و از طریق آکسون عصب خود را به قسمت محیطی می‌رساند و سبب آلودگی پوست دور لب می‌شود.

سل (بیماریهای عفونی)

همی بگداخت برف اندر بیابان   تو گفתי باشدش بیماری سل

(منوچهری)

ویلمین^{۱۶} ماهیت بیماری سل را برای اولین بار در سال ۱۸۶۵ شناسایی نمود. او ثابت کرد این بیماری مسری است. بیمار مسلول دارای علائمی چون ضعف، لاغری، از دست دادن وزن و بی‌اشتهایی است.

گری، گال یا جرب (بیماریهای عفونی)

گر تو نخواهی رنج گر، از گرگان پرهیز کن   جهل گزان است ای پسر پرهیز کن زین زشت گر

(ناصر خسرو)

گال، جرب یا هیسه، مولد خارش در انسان است. هیسه انسانی را سارکوپتس اسکایی هومینس^{۱۷} می‌نامند. هیسه ماده تونل‌های پیچ در پیچ باریک در پوست انسان ایجاد می‌کند و در نتیجه ناراحتی شدید خارش دائمی خصوصاً شبانه را به وجود می‌آورد. یکی از دلایل ابتلا عدم رعایت نظافت است. بیماری گال واگیری شدید داشته و از فردی به فرد دیگر منتقل می‌شود. از آنجائی که گال تنها از راه تماس نزدیک منتقل می‌شود، یکی از بهترین راه‌های پیشگیری پرهیز از افراد مبتلا است.

نتیجه‌گیری

متون فرهنگ ایران اسلامی و اشعار و داستان‌های شعرای ژرف‌اندیش پارسی، ثروت عظیم و سرشار علمی و فرهنگی است. که به ما به ارث رسیده و می‌تواند پشتوانه بزرگی برای ترقی و پیشرفت علمی ما باشد. پژوهش در این گنجینه‌ها، ما را در برابر از خود بیگانگی تاریخی و فرهنگی که ارمغان استعمار غرب است، مصون داشته و می‌تواند بار دیگر انگیزه‌ای باشد برای پایه‌ریزی بنیاد تمدنی که ایرانیان هزار سال پیش از این داشته‌اند و آوای آن هنوز از ورای تاریخ، در تمامی علوم، طنین‌انداز است. آنچه در این مقاله گذشت، قطره‌ایست از دریای بیکران طب اسلامی - ایرانی که در اشعار بزرگان شعر و ادب پارسی، انعکاس یافته است.

پی‌نوشت

1. Avicennis.
2. Hay fever.
3. Emil A. Von Behring.
4. Edward ardje Jenner.
5. Vaccination.

6. Psychoneuroendocrinoimmunology.
7. Imagination.
8. Version.
9. Jule cesar.
10. Pica.
11. Geophgia.
12. Conditioned reflexe.
13. Cognitive behavioural treatments.
14. Alzheimer Alois.
15. Senile dementia.
16. Villemin.
17. Sarcoptes scabiei hominis.

منابع

- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۵۷) القانون فی الطب، کتاب اول، عبدالرحمن شرفکندی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران
- ادیب فر، پرویز (۱۳۷۵) میکروبی شناسی، انتشارات نشر ایران، تهران
- اسلامی، فرهاد (۱۳۷۴) اصول طب داخلی هاریسون، بیماری های اعصاب، انتشارات حیان، تهران
- پاکزاد، پرویز (۱۳۷۳) ایمونوگلوبولین ها در سلامت و بیماری، انتشارات جهاددانشگاهی شهیدبهبشتی، تهران
- تاجبخش، حسن (۱۳۷۴) ایمنی شناسی بنیادی، انتشارات دانشگاه تهران
- جرجانی، سیداسماعیل (۱۳۵۵) ذخیره خوارزمشاهی، به کوشش علی اکبر سعیدی سیرجانی، بنیاد فرهنگ ایران، تهران
- خاقانی، بدیل بن علی (۱۳۷۵) دیوان اشعار، منصور جهانگیر، انتشارات نگاه، تهران
- خلاصه مقالات کنگره بین المللی تاریخ پزشکی در اسلام و ایران (۱۳۷۱) جهاد علوم پزشکی، تهران
- دانش کجوری، مهوش (۱۳۷۸) مامایی و مراقبت های ویژه، نشر و تبلیغ بشری، تهران
- فتحی، چنگیز (۱۳۷۶) درسنامه طب سیسیل، بیماری های خون، انتشارات دانشگاه علوم پزشکی گیلان
- دیویدسون، هنری (۱۳۷۵) هماتولوژی، فرشید علی یاری، بهنوش عابدی، فرید کرمی، نشر اشتیاق، تهران
- رازی، محمدبن زکریا (۱۳۴۴) الجدری و الحصبة، محمود نجم آبادی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران
- رازی، محمدبن زکریا (۱۳۵۶) قصص و حکایات المرضی، محمود نجم آبادی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران
- سرویس، م (۱۳۷۵) کلیات حشره شناسی پزشکی، مرتضی زعیم و همکاران، انتشارات دانشگاه تهران، تهران
- سنایی غزنوی، حدیقه الحقیقه، مجدودبن آدم (۱۳۷۲) و شریعة الطریقه، به تصحیح و تحشیة محمدتقی مدرس رضوی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران
- صائبی، اسماعیل (۱۳۷۲) بیماری های عفونی در ایران، بیماری های ویروسی، انتشارات البرز و

پانوس، تهران

- عبدالعلیان، معصومه (۱۳۷۵) مراقبت‌های پرستاری در دوران بارداری، انتشارات پروین، تهران
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۴) شاهنامه، نسخه موزه بریتانیا، محمد روشن و مهدی قریب، نشر فاخته، تهران
- فرید حسینی، رضا و همکاران (۱۳۷۹) مبانی ایمنولوژی، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد
- قضاوی، علی و نیره حسینی (۱۳۸۰) سایکونورواندوکرینوایمونولوژی نهج البلاغه خلاصه مقالات همایش سراسری سلامت در خانواده، دانشگاه علوم پزشکی اراک
- قضاوی، علی (۱۳۷۹) سایکونورواندوکرینوایمونولوژی خانواده در نهج البلاغه خلاصه مقالات نخستین همایش کشوری بهداشت و طب از دیدگاه امام علی (ع)، دانشگاه علوم پزشکی اهواز
- گانونگ، ویلیام اف (۱۳۷۲) کلیات فیزیولوژی اعصاب، انوشه شریعت تربقانی، آتوسا شریعت تربقانی، آتوسا، انتشارات آوا، تهران
- منوچهری، احمدبن قوص (۱۳۶۳) دیوان، به کوشش محمد دبیر سیاقی، کتابفروشی زوار، تهران
- مولوی، جلال‌الدین محمدبن محمد (۱۳۷۵) مثنوی معنوی، رینولد نیکلسون، انتشارات صفی‌علیشاه، تهران
- مهرین، مهرداد، فتاحی، امیرافشین (۱۳۷۷) اطلاعات عمومی، جلد دوم، انتشارات خشایار، تهران
- ناصر خسرو (۱۳۶۵) دیوان اشعار، به تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق، انتشارات دانشگاه تهران، تهران
- نجم‌آبادی، محمود (۱۳۷۱) تاریخ طب در ایران، انتشارات دانشگاه تهران، تهران
- نظامی، الیاس‌بن یوسف (۱۳۷۶) خسرو و شیرین، با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، نشر قطره، تهران
- نظامی، الیاس‌بن یوسف (۱۳۷۶) شرفنامه، با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، نشر قطره، تهران
- نظامی، الیاس‌بن یوسف (۱۳۷۶) لیلی و مجنون، با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، نشر قطره، تهران
- هاوتون، کرک، سالکوس کیس، کلارک (۱۳۷۶) رفتار درمانی شناختی، حبیب‌الله قاسم‌زاده، انتشارات ارجمند، تهران